

Stenhuggeren, bronzestøberen og vikingebonden

Fortsatte udgravninger på Møllemarksgård

Bente Grundvad & Lars Chr. Bentsen

I sensommeren og efteråret 2011 fortsatte Museet for Vardø By og Omegn udgravningerne omkring Møllemarksgård, hvor der tidligere er udgravet flere bebyggelser fra ældre jernalder i forbindelse med etablering og udvidelse af grusgrave-
ne i området.¹ I 2011 fandt vi, mod forventning, ingen spor

efter jernalder, men til gengæld en velbevaret bronzealder-
bebyggelse, der er endnu en vigtig brik til forståelsen af be-
byggelsesudviklingen i området. Dertil kom en overraskelse
i form af en gård fra sen vikingetid eller tidlig middelalder.

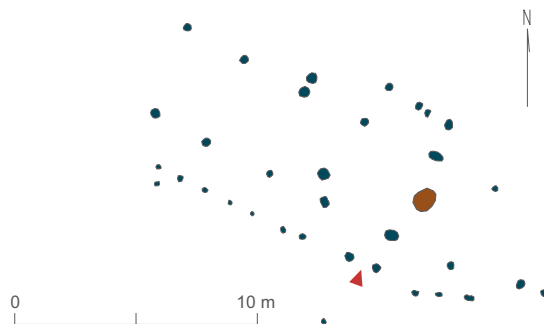
I alt blev syv bronzealderhuse erkendt på Møllemarksgård. Husene fra bronzealder er her markeret med blå, gården fra sen vikingetid eller ældre middelalder er markeret med brunt og et lille hus fra tidlig middelalder er markeret med grønt.

Bronzealderbebyggelsen

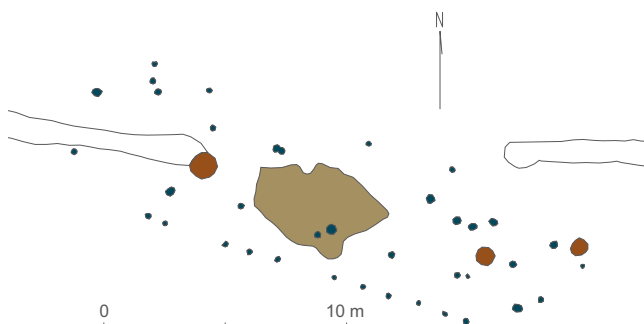
Det vestligste hus på Møllemarksgård, K1, består af seks sæt indre tagbærende stolper. I rækken af små, tætstillede vægstolpehuller mod syd ses et indtrukket stolpesæt, der har udgjort husets indgang. Huset måler 15 meter i længden og er syv meter bredt. Mod øst fandtes en stor grube med et massivt trækulslag, der sandsynligvis har været brugt til at opvarme huset. Hustomten dateres til yngre bronzealder på baggrund af stolpehullernes indbyrdes placering og husets størrelse. Fundmaterialet på Møllemarksgård er generelt meget sparsomt, og keramikdateringerne er derfor usikre.²

Hus K2 er 20 meter langt og sekz meter bredt. Grundformen ligner meget den ovenfor beskrevne, og dette hus bliver derfor ligeledes typologisk dateret til yngre bronzealder. I begge ender af huset lå ildgruber. Traditionelt set opfatter man beboelsesenden som opvarmet, men undersøgelser viser, at både mælke- og gødningsproduktion falder ved lave temperaturer, og at der derfor er god grund til også at opvarme stalden.³ K2 adskiller sig dog på et væsentligt punkt fra K1, idet der centralt i huset blev registreret et stort, let forsænket parti.

Et lignende område blev dokumenteret i huset K3. Dette hus er anden fase af et bronzealderhus i to faser. Første fase

Huset K1. Ildgruben til opvarmning er markeret med brunt. Indgangen er markeret med en rød pil, og udgøres af de to let indtrukne stolper, der er kraftigere end de øvrige vægstolper.

Huset K2. Ildgruber er markeret med brunt og forsænkningen er gråbrun.

Det neddybede anlæg i huset K2 måler 5,2 x 3,2 m i fladen og er 17 cm dybt på det dybeste sted. Der blev fundet i alt seks hele og fragmenterede kværnsten, en knusesten og to mortersten, som ses in situ. Ved soldning af fylden blev der ligeledes fundet en del større granitfragmenter. Snittet viser, at der ikke var tale om en grube, men nærmere et nedslidt eller nedtrampet område. Granitflagerne tyder på, at der er fremstillet kværnsten i huset.

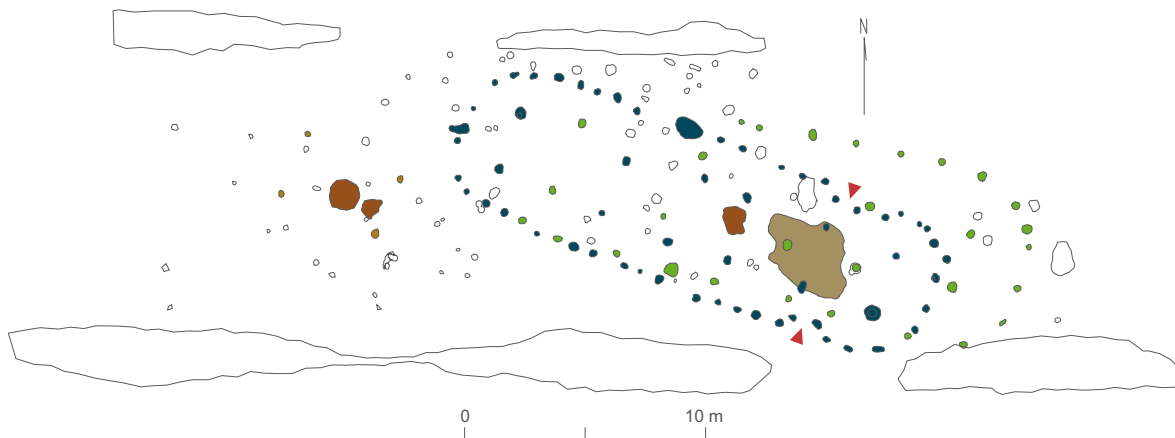
af huset består af syv sæt indre tagbærende stolper og er 27 meter langt og syv meter bredt. Typologisk er huset ældre end fase 2. Den forholdsvis store afstand mellem vægstolperne i fase 1 er typisk for huse fra ældre bronzealder, og det er muligt at fase 1 skal dateres til ældre bronzealder. Husets anden fase, hvilken der her skal lægges vægt på, måler 20 meter i længden og er 6,5 meter bredt. Dette hus er dateret til yngre bronzealder. I husets østende blev endnu et nedslidt område udgravet – i dette tilfælde i husets østende i forbindelse med indgangspartiet. I fylden blev der også her fundet kværnsten og knusesten. Anlægget blev i første omgang tolket som et kælderanlæg i huset, men placeringen og tæt lighed med anlægget i hus K2 ledte tolkningen væk fra kælder såvel som nedsænket staldende.

Men hvad har funktionen af disse to nedslidte områder så været? Meget tyder på, at de har fungeret som en form for arbejdsområder i husene, altså en slags værksted med produktion af granitredskaber såsom kværnsten og mortersten. Redskaberne til denne produktion, knusestenene, fandtes som nævnt også. Det er et træk, der ikke umiddelbart

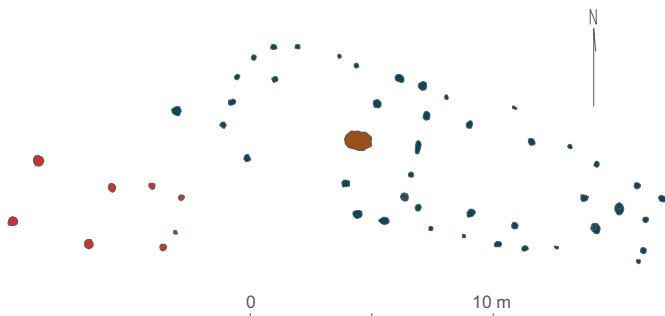
kendes fra andre bronzealderhuse, og det er bemærkelsesværdigt, at der er fundet to af sådanne nedsænkninger på Møllemarksgård. Har bronzealderfolket på Møllemarksgård haft en speciel beskæftigelse som granithåndværkere? Eller skal fylden blot ses som en opfyldning af de nedslidte områder med forhåndenværende materiale?

Et andet særtræk ved hus K3 er, at der til husets sydvestlige side er tilknyttet et udhus bestående af to sæt tagbærende stolper. Stolpehullerne var tydeligt defineret i fladen, og der er derfor kun ringe chance for, at yderligere tagbærende sæt blev overset. I udhuset ligger to store kogestensgruber, hvoraf den ene ligger centralt.

Et lignende udhus blev fundet ved hus K6; igen bestående af to sæt tydeligt definerede tagbærende stolper, og denne gang med små stolper mod nordøst. Om der er tale om vægstolper eller måske rester af et hegn får stå hen i det uvisse. At der er tale om udhuse, og at de hører til husene, de ligger ved siden af, kan der næppe være tvivl om.⁴ K6 er ligesom de øvrige huse dateret til yngre bronzealder. Huset var 16,5 meter langt og seks meter bredt. Huset var tydeligt

Husene K3 (blåt) og K5 (grønt). Bemærk det velbevarede indgangsparti i K3 (markeret med røde pile), der ligger i husets østligste fag. Ildgruber er markeret med brunt og det forsænkede parti med gråbrunt. Umiddelbart sydvest for K3, i flugt med gavlen, ligger det tilhørende udhus (gult), der også er forsynet med ildgruber.

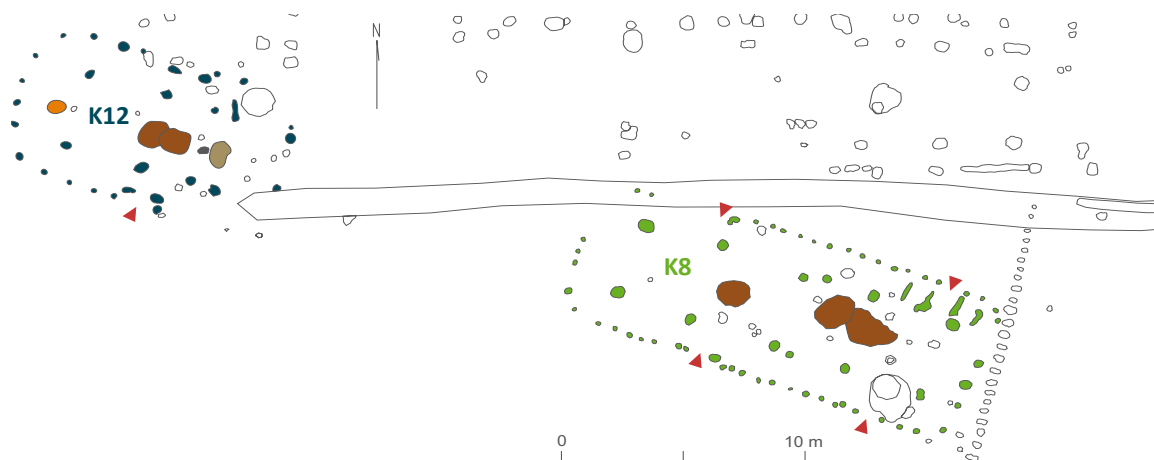

Huset K6 med udhus. Stolperne umiddelbart øst for gavlen af huset kan tilhøre en tilbygning eller, mere sandsynligt, resterne af et hegn, der har sluttet sig til husets østgavl.⁵ Huset ligger isoleret og rent, og det må antages, at alle de dokumenterede stolper tilhører huset og dets funktionstid.

opdelt af en skillevæg med staldende mod øst og beboelsesende mod vest. I beboelsesenden lå centralt mellem andet tagbærende stolpesæt, regnet fra øst, en ildgrube til opvarmning og sandsynligvis også madlavning. Huset dateres til yngre bronzealder på baggrund af de tagbærende stolpers store indbyrdes afstand og de små, forholdsvis tætstilte vægstolper.

I direkte forlængelse af det velbevarede hus K8 ligger det lille, mærkværdige hus K12. De to huse ligger med nøjagtig samme orientering og i direkte forlængelse af hinanden, hvilket taler for at husene er samtidige. Ydermere er det lille K12 et meget atypisk bronzealderhus, der adskiller sig fra de langhuse, vi ellers kender fra perioden. K12 er formentlig også for lille til at fungere som et selvstændigt hus, hvilket også taler for samtidighed med K8.

I huset K12, der med sine fire sæt tagbærende stolper måler 6,7 meter i bredden og 11,5 meter i længden, blev tre bemærkelsesværdige anlæg udgravet. To af disse anlæg er meget store og dybe ildgruber centralt i husets østende (den dybeste måler 95 cm i dybden). De to gruber skærer hinanden, og deres centrale placering i tomten, tyder på, at de har været samtidige med huset. Størrelsen på de to gruber, samt manglen på ildskørnede sten, antyder, at de højst sandsynligt ikke har været brugt som egentlige kogestensgruber, men var husets varmekilde. Grubernes størrelse har nemt kunnet opvarme et helt hus, og dermed holde husets beboere varme trods de kraftige og kolde vinde, der ofte blæser på Møllemarksgård. I samme hus

Husene K8 og K12. Ildgruber er markeret med brunt og i den vestlige ende af K12 er den velbevarede ovn markeret med orange.

Museumsinspektør Jens G. Lauridsen i færd med udgravning og registrering af huset K12.

Ovnen i huset K12 har haft en kappe af sandmagret ler. I fladen ses den sammenfaldne kappe som et rødbrændt parti midt i ovnen. Ovnens bund var let forsænket og ses som en mørkegrå bræmme rundt om den sammenfaldne kappe. Indfyriingsåbningen ses tydeligt nederst i billedet. Rester af ovnkappen ses yderst som en bræmme af lyst ler, der i undergrundsniveauet ikke er blevet varmepåvirket.

blev der ydermere fundet en meget velbevaret ovn centralt i husets vestende.

Huse med velbevarede ovne og ildsteder er forholdsvis almindelige i jernalderhuse, men ses sjældent bevaret i bronzealderhuse. At ovnen virkelig hører til huset, kan der ikke være tvivl om med dens centrale placering. Det er ikke utænkeligt, at vi her står overfor et hus, der dateringsmæssigt ligger lige på overgangen mellem yngre bronzealder og ældre jernalder.⁶ Et andet interessant anlæg findes i husets østlige ende. Anlægget består af to dele: et større nedtrådt område af gråbrunt sand og en rund, mindre trækulsholdig grube umiddelbart vest herfor. Der blev ikke gjort fund, der kan identificere anlæggenes funktion, men det kan endnu en gang være spor

efter håndværksaktiviteter i et af Møllemarksgårds bronzealderhuse.⁷ Måske har bronzestøberen siddet på en skammel her og smeltet sin bronze over den lille ildgrube. Måske er K12 et lille håndværkerhus tilhørende langhuset K8.

Langhuset K8 er et meget velbevaret hus, formentlig fra yngre bronzealder.⁸ K8 formodes at være langhuset til K12, det vil sige beboelseshuset, hvor håndværkeren boede med sin familie og deres lille bestand af husdyr, som havde sin plads i husets østende. Det bekræftes af de få, bevarede båseskillerum i husets nordside.

Huset bestod af seks sæt tagbærende stolper med fire båseskillerum bevaret i husets østende langs nordvæggen. Centralt i staldenden lå to ildgruber, der ikke har fungeret samtidigt, og i indgangsfaget fandtes endnu én. Ildgrubernes funktion har været at opvarme huset i den kolde tid, og måske give lidt lys. Lige øst for andet tagbærende stolpesæt fra vest ligger i sydvæggen en velbevaret indgang, let trukket ind i forhold til væglinjen – et typisk træk i huse fra yngre bronzealder. En tilsvarende indgang kan ikke, på grund af dårligere bevaringsforhold, dokumenteres i nordvæggen. Både nord- og sydvæg er ganske velbevaret i husets østende, og ved de to pile synes der at "mangle" en vægstolpe i både nord- og sydvæg. Det er muligt, at der også her var to indgange. Et tagbærende stolpesæt synes at have været udskiftet – det tredje eller fjerde sæt regnet fra vest. Da tredje sæt fra vest synes sikkert placeret i systemet af tagbærende stolper, regnes det for det oprindelige, mens fjerde sæt fra vest opfattes som efterfølgeren. Det er heller ikke utænkeligt, at begge sæt har fungeret samtidigt og blot udgør en lidt usædvanlig konstruktion.

Det lange hegn, der løber umiddelbart forbi husets østgavl har næppe eksisteret samtidig med hus K8, da det kommer så tæt på gavlen, at det ville have stået under husets tagdryp. Det synes heller ikke at have nogen sammenhæng med vikingetidsgården beskrevet nedenfor. Der blev ikke gjort daterende fund.

I bronzealderen er landsbyen endnu ikke opstået, og i hele landet tyder alt på at bebyggelsen, indtil begyndelsen af

ældre jernalder, var struktureret som enkeltgårde. Gårdene på Møllemarksgård har ikke eksisteret samtidig (sandsynligvis med undtagelse af K8 og K12), men stadig ligger de med næsten præcis samme orientering. Det tyder på, at de har orienteret sig efter noget i landskabet, der ikke længere er synligt. De historiske kort, vi i dag har til rådighed, afslører ikke, hvad det kan være, ej heller Danmarks Højdemodel, som ellers gemmer mange oplysninger om fortiden, hjælper. En oplagt mulighed er en nu bortpløjet høj række eller et vejforløb. Nogle af gårdene kan være faser af den samme enkeltgård, som anlægges indenfor gårdens centrale ressourceområde.

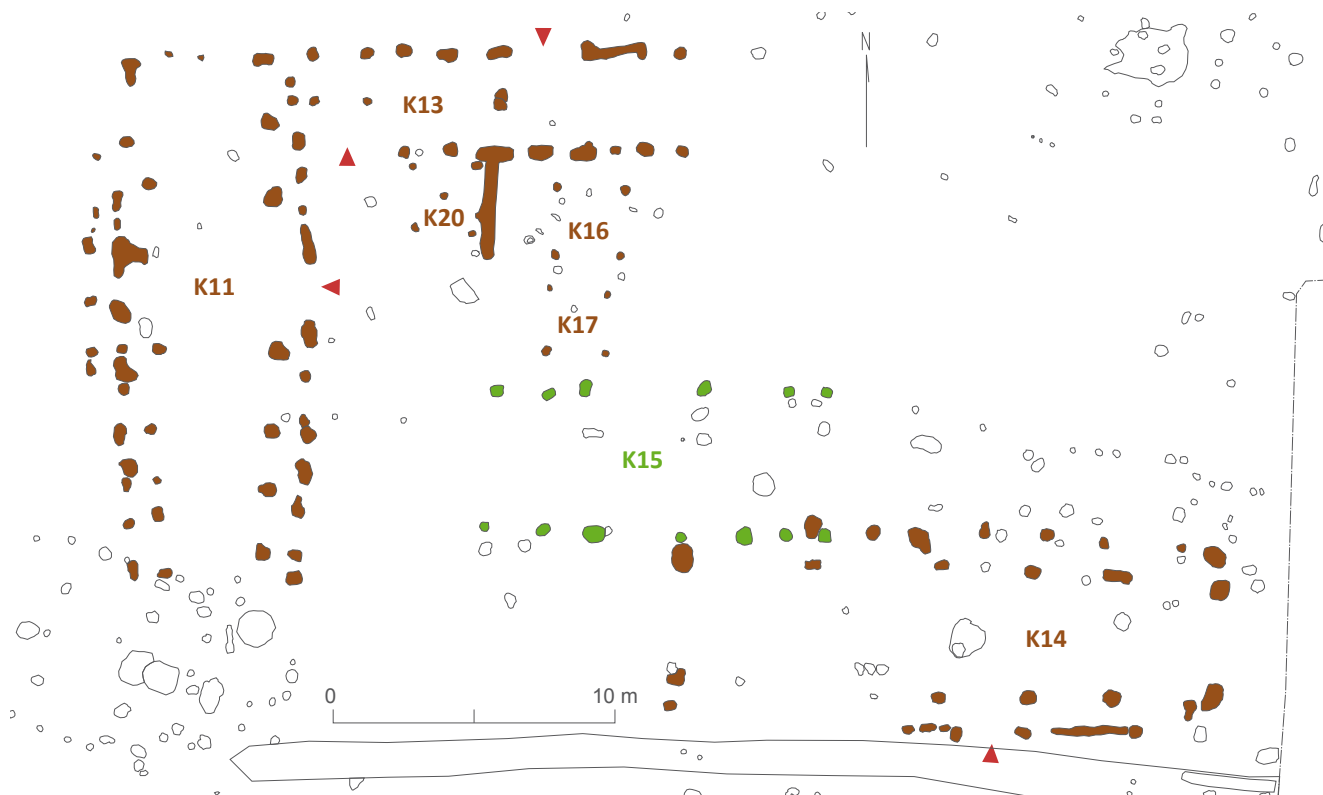
Gård fra sen vikingetid

I udgravningens østlige del lå en gård fra sen vikingetid eller tidlig middelalder. Gården bestod i sin første fase af et trefløjet gårdsanlæg; husene K11, K13 og K14 samt stakladerne K16, K17 og K20.

K14 var 19 meter langt. Huset havde svagt buede langvægge, og største bredde var godt syv meter. Husets vægge var tagbærende sammen med oprindeligt fire eller fem tagbærende stolpesæt inde i huset. I begge husets gavle stod også tagbærende stolper. Af husets sydvæg var kun den østlige del bevaret, og det samme gjaldt de tagbærende stolper i husets sydside.

Godt 13 meter vest for K14 ligger det velbevarede nord-syd orienterede krumvægshus K11. Dybden af både vægstolper og de indre stolper, viser at begge dele har været tagbærende. Huset er 19 meter langt og største bredde er 7 meter. Således svarer dimensionerne ganske nøje til hovedhuset K14. Langs husets vestside ligger syv små stolper, der kan have været ydre støttestolper. Normalt ses støttestolper, hvor de findes, på begge sider af huset, og det kan ikke afvises at fraværet skyldes nedpløjning.

I flugt med gavlen af K11 ligger den retvægede bygning K13. Huset ligger orienteret øst-vest som hovedhuset. Bygningens afslutning mod øst er ikke sikkert dokumenteret. Det østligste stolpesæt, der kan have udgjort gavl, indikerer en længde på 13 meter, men i flugt med nordvæggen ligger en

Oversigtsplan over gården fra vikingetid/tidlig middelalder. Gårdens ældste huse er markeret med brunt, hovedhusets efterfølger fra tidlig middelalder er markeret med grønt. Bemærk de velbevarede staklader på gårdspladsen er markeret. Formodede indgange er vist med røde pile.

stolpe, som i størrelse og fyld lignede de øvrige. Hvis det er bevaringsforholdene, der gør, at den tilhørende, sydlige stolpe ikke kunne erkendes, kan bygningen have været ca. 16,5 meter lang. Bredden er beskedne fire meter. Bygningerne K13 og K14 danner tilsammen en ret vinkel. De to bygninger indgår i det samlede gårdsanlæg, men huse sammenbygget i vinkel kendes fra vikingetid og tidlig middelalder.⁹

Umiddelbart nord for K14 ligger det lille, retvægede hus K15. Placeringen viser, at K15 ikke kan have eksisteret samtidig med K14, men stolpehullerne fordeler sig præcis sådan, at det ikke ad arkæologisk vej kan påvises, hvilket

hus der er ældst. Kigger man samlet på gårdsanlægget, ser det ud til, at både K14 og K15 kan have eksisteret samtidig med K13 og K11. K13s østgavl flugter perfekt med K14s vestgavl, og K15s vestavl flugter perfekt med det korte, hegns-lignende forløb, der springer ud fra K15s sydvæg og synes at have en eller anden funktion i forbindelse med stakladen K20. Hustypologien viser, at K15 med rimelig sikkerhed er det yngste hus i gårdsanlægget.

Stakladerne K16, K17 og K20 hører med stor sikkerhed alle til gården. Om de alle tre har været i brug samtidig kan ikke påvises, men der er intet til hinder for det. Om den

centrale stolpe i stakladen K20 virkelig er en del af konstruktionen kan, ikke påvises med sikkerhed. Sædvanligvis består staklader kun af fire stolper, men en fem-stolpe konstruktion er ikke utænkelig.

Husenes funktion

Bebyggelse fra vikingetiden kendes både som landsbyer, enkeltgårde og handels- og produktionspladser, både sæsonprægede og permanente bebyggelser som Ribe, Henne Kirkeby og Hedeby.¹⁰ I dette tilfælde tyder alt på, at der er tale om en enkeltgård. De for vikingetidens produktionspladser så typiske grubehuse findes ikke på denne gård, og landsbyernes toftehegn er også fraværende. Dog må man tage forbehold for, at både tofteskel og grubehuse kan gemme sig i områder, der endnu ikke er udgravet.

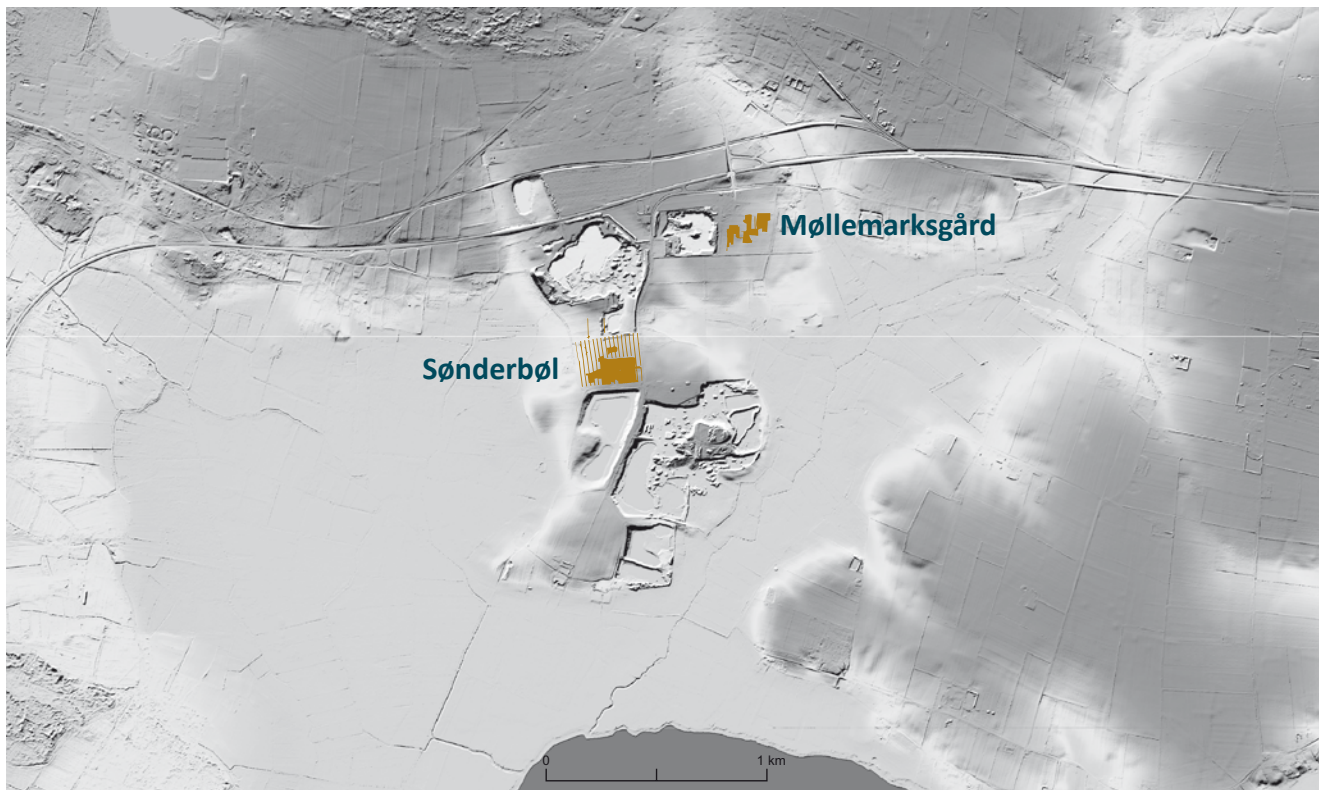
Der blev ikke i udgravningen gjort fund, der kan identificere husenes funktion, men der er muligt at give et bud herpå. Hovedhuset er formentlig det lange, øst-vest orienterede K14. På grund af bevaringsforholdene kan indgangen ikke lokaliseres med sikkerhed, men ligger formentlig i sydvæggen, mellem tredje og fjerde tagbærende stolpesæt, regnet fra øst (se pil på illustrationen). K11 er sandsynligvis gårdens stald.¹¹ Men det må understreges, at der fra vikingetid og ældre middelalder findes mange eksempler på nord-syd orienterede hovedhuse. De mange, indre stolpesæt giver god mulighed for opdeling af stalden i båse, som der dog ikke blev fundet arkæologiske spor efter. Netop i den sene vikingetid begynder man at adskille beboelse og stald.¹² Indgangen ligger lidt forskudt for husets midte i nord-sydlig retning. Netop her har man, af hensyn til indgangen, undladt en af de indre, tagbærende stolper. Den nordlige, retvæggede bygning, som muligvis har rester efter tagbærende midtsuler centralt i husets længdeakse, har næppe været brugt til hverken beboelse eller stald, og følgelig ligger en tolkning som lade lige for. Det virker sandsynligt, når man samtidig ser på placering af stakladerne umiddelbart op til bygningen. Den store åbning, der ser ud til at have været ind til bygningen, i sammenstødet mellem K11 og K13, kan

være en vognport, mens der er flere muligheder for øvrige adgangsforhold til lade. Stolpehullerne var generelt velbevarede, og det synes ikke sandsynligt, at fraværet af stolpehuller skyldes bevaringsforholdene. Det er derfor rimeligt at slutte, at der også var en indgang i ladens nordvæg, og at gavlen stod åben mod øst. Selvom det ikke kan afvises med sikkerhed, ser det ikke ud til, at der har været direkte adgang mellem stalden og lade.

Gårdens bygninger kan hermed påhæftes de betegnelser, som kendes fra Jyske Lov (fra 1241) og andre landskabslove. I landskabslovene nævnes salhuset (hovedhuset), fæhuset (lade), hjelm (staklade) og lade. Kun det fra landskabslovene kendte "verkhus" kan ikke identificeres. Det ser altså ud til, at gårdstrukturen, som den kendes fra ældre middelalder og højmiddelalder, kan genfindes på Møllemarksgård.¹³

Gårdens datering

Som det gjaldt for bronzealdergårdene, så var fundmaterialet i vikingetidsgården utroligt fattigt – faktisk blev der ikke gjort et eneste daterende fund, til trods for at samtlige til gården hørende stolper blev snittet! Derfor er man, indtil ¹⁴C-dateringerne foreligger, henvist til at sammenligne med andre, bedre daterede gårde. Huse med krumme vægge, to sæt indre tagbærende stolper og udvendige, skråtstillede støttestolper kaldes "ægte" Trelleborghuse, og dateres oftest til mellem 975 og ca. 1050;¹⁴ men "ægte" Trelleborghuse er der ikke tale om på denne gård. De meget kraftige, indvendige, tagbærende stolper, de kraftige vægstolper og fraværet af udvendige, skråtstillede støttestolper antyder, at dateringen falder senere end det "ægte" Trelleborghus. Set i sammenhæng med ladens rette vægge, skal gården samlet set dateres til tiden mellem 1050 og 1150.¹⁵ I samme periode begynder man også at bygge helt uden indre, parvise tagbærende stolper – en byggeskik, der i løbet af 1100-tallet synes at blive næsten enerådende.¹⁶ Husene bygges nu med tagbærende vægstolper, eller med såkaldte midtsuler – indre tagbærende stolper i én række i husets længdeakse. Noget klart og entydigt overblik over byggeskikkens

Et kig på topografien viser, at flere naturlige ressourcer har været tilgængelige. Indenfor rimelig afstand har man den tørre landbrugsjord, våde enge, marsk og lidt mod øst, ved Hesselmed, findes et vandløb. Mod syd ligger Ho Bugt, der har budt på muligheder for marin føde af forskellig slags. Man ser også tydeligt, hvordan det lille næs er blevet gennemhullet af grusgravning – den underliggende årsag til museets mange undersøgelser i området. Sammenlign med kortet side 199 fra 1880'erne over samme område.

udvikling findes ikke. Huset K15 har helt rette vægge og ingen indre, tagbærende stolper, hvilket kraftigt peger mod en datering til tidlig middelalder, formentlig 1100-tallet. Gårdens udvikling ser altså ud til at begynde med hovedhuset K14, stalden K11 og laden K13. På et tidspunkt omkring år 1100, mens stald og lade stadig er i funktion, ser det ud til, at man nedlægger hovedhuset K14 og erstatter det med det mindre hus K15.

Hvem boede her?

Beboerne på gårdene i bronzealderen har med stor sandsynlighed været almindelige bønder, hvis økonomi var baseret på både kvæghold og landbrug. Ser vi bort fra den lille værkstedshytte, som måske har huset lidt metalhåndværk, så er husene almindelige gårde, hvor beboerne levede som agerbrugere. Måske havde man en bibeskæftigelse med fremstilling af kværnsten? Den gård, som godt 1500 år senere, i

sen vikingetid eller tidlig middelalder, blev anlagt på samme sted, husede også en bonde og hans familie, måske endda lidt tyende. Gården synes at være en enkeltgård og ikke en del af en landsby. Også i vikingetiden har man levet af agerbrug og kvæghold.

I bronzealderen har beboerne måske været naboer til de mennesker, der boede ved Sønderbøl. I den sene vikingetid boede der også mennesker i Oksbøl. Her har museet udgravet endnu en fornem vikingetidsbebyggelse ved Østparken i

2006.¹⁷ Måske gik vikingebonden fra Møllemarksgård op til smeden i Oksbøl når han skulle have skoet sin hest. Den smed hvis smedje blev udgravet i 2006.

Både bronzealderbønderne og vikingetidsbonden har med stor sikkerhed, udover landbruget, også benyttet sig af de gode naturlige ressourcer, der findes i området.

Bronzealderhusene bliver en vigtig del i forståelsen af byggeselskabernes dynamik i sen bronzealder og ældre jernalder, en brik der kommer til at lægge yderligere viden til vores

Udgravningen blev delvist gennemført som uddannelsesgravning for et hold studerende fra Københavns Universitet. De studerende var (fra venstre) Jonas Jæger, Ida Bruhn Bull, Nathalie Højland-Nielsen, underviser for de studerende og studieadjunkt Pernille Voss, Veronica Johansen, Natascha Grantzau, Louise Risgaard Jørgensen, Amalie Rode Nielsen og Peter Kahlke Olesen. Til højre ses museumsinspektør Jens G. Lauridsen og yderst arkæolog Lars Chr. Bentsen. Arkæolog Bente Grundvad mangler. De studerende fortjener tak for deres indsats, og Pernille Voss tak for godt samarbejde om uddannelsesforløbet.

forståelse af de tidlige landsbyers opståen i ældre jernalder. Gården fra den sene vikingetid eller tidlige middelalder er en del af en bebyggelse, der sammen med udgravningerne fra 2006 i Østparken i Oksbøl, måske med tiden kan samles til fortællingen om Oksbøls opståen.

Forfatterne kan kontaktes på:

Bente Grundvad: bgrundvad@gmail.com

Lars Chr. Bentsen: lcb@vardemuseum.dk

Noter

1. VAM 1232, VAM 1302, VAM 1469 og VAM 1551 har alle afdækket omfattende bebyggelsesspor fra ældre jernalder. I årets udgravning, som har J.nr. VAM 1677, deltog museumsinspektør Jens G. Lauridsen og arkæolog Lars Chr. Bentsen. Daglig leder var arkæolog Bente Grundvad. Gravmaskinen blev ført af Peter Beyer fra Lunde Entreprenør- og Maskinstation v. Jacob Ravn.
2. Der er udtaget prøver til ¹⁴C-datering af samtlige huse på Møllemarksgård 2011-gravningen. Resultaterne afventes i skrivende stund stadig.
3. Per Ethelberg: Bronzealderen. I: Per Ethelberg, Erik Jørgensen, Dirk Meier & David Robinson: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og bronzealder*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 81. Haderslev 2000, s. 198-199.
4. Udhuse er ikke et ukendt fænomen i bronzealderen. Der er fx dokumenteret udhuse på udgravninger ved Hemmed Kirke og Hemmed Plantage, se Niels Axel Boas: Late Neolithic and Bronze Age Settlement at Hemmed Church and Hemmed Plantation, East Jutland. *Journal of Danish Archaeology* vol. 10, 1991, s. 122-124. Der kendes flere eksempler i Nordslesvig, hvor de dog synes at forsvinde i yngre bronzealder, se Ethelberg 2000, s. 224-225.
5. Hegn fra bronzealderen er sjældne, men der findes flere eksempler på dem. Se Lars Chr. Bentsen: Hesselmed Vest – Hesselmeds forgænger? I: Niels Algreen Møller, Sarah Skytte Qvistgaard og Steen Frydenlund (red.) *Nyt fra Vestfronten. Nord- og vestjyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske skrifter 10. København 2011, s. 30; Jytte Nielsen og Martin Mikkelsen: Nybro, en grav fra yngre stenalder og en boplads fra yngre bronzealder. *Mark og Montre* Årg. 21, 1985, s. 59.
6. Ildsteder er påvist i flere bronzealderhuse, se fx Ethelberg 2000, s. 198-199; Boas, s. 120-121.
7. I det lave, nedtrådte område blev der fundet små stykker af keramik, som kan være trådt i stykker og dermed underbygger tolkningen til arbejdsområde.
8. Et lignende hus er udgravet og ¹⁴C-dateret på Djursland. Hus I ved Hemmed Kirke er dateret til 990-1000 f.Kr., se Boas, s. 120-121.
9. Leif Chr. Nielsen: Omgård. A Settlement from the late Iron Age and the Viking Period in West Jutland. *Acta Archaeologica* vol. 50, 1979, s. 183; Stina Trolldoft Andresen: Vikingerne ved Tistrup. *opdatering* 2010, s. 173; Mogens Bo Henriksen: Fynske hus- og gårdtomter fra middelalder til tidlig renæssance. *Bol og by* 2003, nr. 1/2, s. 84-85.
10. Se fx Per Ethelberg: Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid (500 f.Kr. – 1000 e.Kr.). I: Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen & Anne Birgitte Sørensen: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 82. Haderslev 2003, s. 345-353; Lene B. Frandsen: Vikingetiden i Henne. *Mark og Montre* Årg. 41, 2005, s. 5-14.
11. En fosfatkartering vil blive foretaget og forhåbentlig give klarhed over bygningens funktion.
12. Der er taget prøver til fosfatkartering af alle huse i gårdsanlægget, men prøverne er i skrivende stund endnu ikke analyseret.
13. Se Palle Eriksen, Torben Egeberg, Lis Helles Olesen & Hans Rostholm: *Vikinger i Vest – vikingetiden i Vestjylland*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 70. Højbjerg 2009, s. 62. Om landskabslovene generelt, se Annette Hoff: *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*. Århus 1997.
14. Anne Birgitte Sørensen: *Østergård. Vikingetid og middelalder*. Skrifter fra Museum Sønderjylland vol. 5. Haderslev 2011, s. 74-76.
15. Eriksen *et al.* s. 259-261: Ved Lilling er fundet en lignende gård dateret til ca. 1100; s. 264-265: Fra bebyggelsen ved Agerhøj findes en parallel i sidste fase af hovedhuset, formentlig fra tidlig middelalder. En nær parallel til K14 findes ved Hammelev Nørremark, som formodes at være nogenlunde samtidig med Trelleborg-husene, se Ethelberg 2003, s. 357-358. Ved Vilslev findes ganske svagt krumvæggede huse, dateret til tiden omkring 1100, se Stig Jensen: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev. *Mark og Montre* Årg. 22/23, 1986-87, s. 5-26.
16. Se fx Anne Birgitte Sørensen: Middelalderens fødsel - tiden 1000-1340 – huse, gårde og bebyggelser. I: Ethelberg *et al.* 2003, s. 455-456; Per Kristian Madsen: Det arkæologiske materiale fra middelalderen. I: Stig Jensen (red.) *Marsk, land og bebyggelse. Ribeejnen gennem 10.000 år*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 35, Den Antikvariske Samlings skriftrække bind 1:A-B. Højbjerg 1998, s. 167-171; Christian Adamsen: Bulagergård. En bebyggelse fra tidlig middelalder i Verst Sogn. Foreløbig meddelelse. *Mark og Montre* Årg. 18, 1982, s. 39-49.
17. VAM 1482, udgravning ved museumsinspektør Jens G. Lauridsen.